

Anton Vratuša
Sandi Volk

TROJNO POSLANSTVO
PROFESORJA URBANA

Jože Pirjevec
ANTON VRATUŠA

Proti koncu sedemdesetih let prejšnjega stoletja sem nepričakovano dobil vabilo takratnega predsednika slovenskega izvršnega sveta Antona Vratuše, naj pridem v Ljubljano na pogovor. Bil sem seveda počaščen in sem vabilo z veseljem sprejel, čeprav mi ni bilo jasno, zakaj se Vratuša zanima zame in o čem naj bi se pogovarjala. Ne spominjam se več, kje sva se sestala, vem pa, da sva šla na kosilo k Šestici. Od tedaj sva ostala v kontaktu. Ne pogostem, a vendar tako vztrajnem, da me »Vran«, kakor mi je kasneje rekel, naj ga nazivam, ni pozabil kljub številnim in pomembnim političnim zadolžitvam, ki jih je imel. Po dveletnem predsedovanju slovenskemu izvršnemu svetu je bil namreč še dve leti član CK ZKS, nato pa CK ZKJ. O travmah, ki jih je v tem času doživel, Vran ni govoril. Samo enkrat je v pogovoru omenil svoj kratki staž predsednika vlade Republike Slovenije, pri čemer je razložil svoj padec z ugotovitvijo, da po mnenju ljubljanske politične srenje ni znal zastaviti pravih odnosov z Beogradom. »Izhajal sem iz izhodišča, da mora biti Slovenija odprta navzven, s čimer pa se niso vsi strinjali. Pomislek je bil, da smo za nastopanje v svetu premajhni, kar pa ni bilo točno. Ravno če si majhen, moraš biti glasen, če imaš seveda kaj pametnega povedati.«¹ Imel sem vtis, da je to ugotavljal s kancem grenkobe, pri čemer se sprašujem, ali ni bilo vzrok za njegov padec predvsem dejstvo, da so Slovenci v kriznem trenutku, kakršen je nastopil ne prelomu sedemdesetih in osemdesetih let, potrebovali na čelu vlade predvsem udarnega menedžerja. To pa Vratuša očitno ni bil.

5 ■

¹ Pirjevec, J., Ramšak, J., Od Mašuna do New Yorka, Univerzitetna založba Annales, Koper, 2014, str. 110.

Zares sva se zblížala po letu 1995, ko sem postal dopisni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Vratuša, ki je bil njen redni član, je takrat vodil Odbor za preučevanje narodnostnih manjšin in me je povabil, naj se vanj vključim. Prav kmalu mi je tudi predlagal, naj ga nadomestim na predsedniškem mestu, kar sem sprejel, čeprav me take zadolžitve ne privlačijo. V oddelku so bili poleg naju še nekateri eminentni akademiki, Janko Pleterški, Ciril Zlobec, Vasilij Melik in še kdo, pa tudi sodelavci Inštituta za narodnostna vprašanja, v prvi vrsti Janez Strgar in Vera Klopčič, hčerka znanega partizana Bogdana Osolnika. Sestajali smo se pogosto, skoraj vsak mesec, ker je bil Vratuša na tega svojega »otroka« zelo navezan, saj je nastal na njegovo pobudo. Večkrat mi je pravil, kako je s kolegi drugih jugoslovanskih akademij pred leti organiziral krožno potovanje k slovenskim zamejcem v Italiji in Avstriji in kako je s tem sprožil akcijo za živahnije stike z našimi manjšinami. Kakor sem kasneje razumel, je bil rezultat tega zanimanja tudi sestanek, na katerega me je povabil. Povedal je, da je kot predsednik slovenskega izvršnega sveta zaradi dolgega službovanja na tujem in v Beogradu bolj malo poznal slovensko stvarnost in da je zato skušal srečati čim več ljudi, ki naj bi mu pomagali razumeti, kakšno je stanje duha v domovini.

Zavesti, da mora svoje obveznosti opravljati z vso zavzetostjo, ki ni bila brez birokratske natančnosti, se Vratuša ni otrešel tudi v času, ko je bil v pokoju. Pokazatelj te usmerjenosti je bila njegova navada, da si je na lističe z drobno, pravzaprav miniaturno pisavo beležil, kar se mu je zdelo pomembno, in da je v delo odbora vnesel nekakšno profesionalno urejenost, kakršne nisem bil vajen, ker nikoli v življenju nisem bil uradnik. Kakšne vrste uradnik je bil Vratuša, pa sem dojel pri raziskovanju v arhivu nemškega zunanjega ministrstva v Berlinu, kjer sem slučajno naletel na poročilo o pogovoru med njim in nekim visokim diplomatom z začetka sedemdesetih let, ko je bil podpredsednik zvezne jugoslovanske vlade. Av-

tor omenjenega besedila se pri navajanju o poteku srečanja ni mogel izogniti ugotovitvi, da je imel opravka s človekom evropske širine, kar očitno ni bila vedno odlika jugoslovanskih predstavnikov v tujini. Njegova uglajenost, prirojena eleganca in gosposka postavnost so bile v harmoničnem sozvočju s preprosto zadržanostjo njegovega nastopa. Značilna za Vranovo profesionalno držo se mi zdi epizoda, ki mi jo je navrgel mimogrede, ko mi je govoril o krizi na vrhu federacije leta 1966 zaradi Rankovićevega odstrela z oblasti. Takrat mu je Tito predlagal, naj prevzame mesto sekretarja za notranje zadeve. Vran se je skušal tega položaja ubraniti in je Titu kot opravičilo za svoje odklonilno stališče povedal, da je v otroških letih vedno bežal od doma, ko so klali prašiča. Tito – kmečki sin – je razumel, kaj hoče povedati, in ni vztrajal.

Moje vedenje o bleščeči Vranovi karieri je nastajalo na ta način. S pomočjo spominskih utrinkov, ki mi jih je tu in tam omenil, ko sva govorila o polpretekli jugoslovanski zgodovini. Tako sem na primer zvedel, da je bil eden od vodilnih organizatorjev prvega srečanja neuvrščenih v Beogradu septembra 1961, ko je mimogrede omenil, kako so v spomin na ta dogodek za majhne denarje postavili na enega od beograjskih mostov čez Donavo obeležje – jeklen obelisk, ki je preživel tudi kasnejše bombne napade. O tem, da je bil veleposlanik SFRJ v New Yorku med letoma 1967 in 1969, pa povsem slučajno, ko sem nekje prebral, da je po propadu Jugoslavije na eni najprestižnejših ulic velemesta, Fifth Avenue, nasproti Central Parka, naprodaj dolgoletna jugoslovanska diplomatska rezidenca. Dejal sem, da jo poznam, on pa se je raznežil in menil o ne veliki, a nadvse elegantni palači iz rezanega kamna, da je »kakor bela golobica«. Glede svojih prvih beograjskih letih takoj po vojni je bil zelo zapet. Zanimalo me je, kako je človek njegovega profila, religiozne vzgoje, humanistične usmeritve in liberalnih razgledov zašel v primež OZNE oziroma UDBE. O tem obdobju svojega življenja ni želel govoriti, saj je povedal samo, da je bil odgovoren za obveščanje o Italiji in da je na

začetku svojega staža v glavnem mestu živel nadvse skromno. Stanoval je v kopalnici neke vile na Dedinjah, nasproti Kardeljeve rezidence. Iz obdobja Titovega razkola s Stalinom je omenil samo to, da je šel septembra 1948 s Kardeljem in Đilasom na ustanovni kongres informbiroja v Szklarsko Porębo na Poljskem in da se je ob pristanku letala nekaj kilometrov od tega zdravilišča zgodil čuden incident. V letalo je vstopil častnik in Kardelju nekaj prišepnil. Sporočil mu je, da jugoslovanske delegacije ne čaka nihče in da ni poskrbljeno za njen prevoz do Szklarske Porębe. Kardelju, Đilasu in njunim spremljevalcem ni preostalo drugega, kot da se izkrcajo in da v poletni pripeki ležejo na betonsko stezo v senco letalskega krila. Čakali so tri ure. Prvi znak, da med Moskvo in Beogradom ni vse v redu? Vratuša pravi, da je bilo pod tistimi krili več molka kot razgovora.

O najpomembnejši vlogi, ki jo je odigral v času informbirojskega spora, mi Vran nikoli ni govoril natančneje. Povedal je sicer, da ga je Tito poslal po znameniti bukareški resoluciji konec junija 1948 v Rim k Palmiru Togliattiju, očitno s predlogom, naj stopi proti Stalinu na njegovo stran. Kaj več o tej misiji, ki bi spremenila zgodovino Italije in bi imela v času hladne vojne velike mednarodne posledice, pa ni želel govoriti. Tako tudi ne o nalogi, ki mu jo je zaupal Ranković, da v četrtem nadstropju ogromne palače zunanjega ministrstva na Ulici kneza Miloša v Beogradu organizira poseben, strogo zastražen oddelek UDBE, ki naj bi nadzoroval, da se vohuni ne bodo infiltrirali v vrste jugoslovanske diplomacije. Zakaj je bil po prerani smrti Borisa Kidriča aprila 1953 nenadoma vključen v Kardeljev kabinet, tudi ni nikoli jasno povedal. Če se ne motim, mi je Janez Stanovnik nekoč dejal, da je izguba mladostnega prijatelja in tovariša Kardelja tako prizadela, da so ga skušali rešiti iz psihične stiske, v katero je zašel, z Vranovo pomočjo. Tudi o 13 letih, ko je stal ob strani »Krištofu«, kakor mu je prijateljsko rekel, Vran ni želel podrobneje govoriti, čeprav jih je označil kot najbolj svobodna in prijetna v

življenju. V spominu mi je ostala samo ena značilna epizoda, ki jo je omenil, da ponazori trenje, do katerega je prišlo v jugoslovanskem vrhu že sredi petdesetih let. Ob 150. obletnici prve srbske vstaje proti Turkom so Kardelja zadolžili, da pripravi slavnostni govor. Vran in člani njegove ekipe so dolgo zbirali gradivo in napisali besedilo, ki ga je nato Kardelj nesel v odobritev na sejo srbskega vodstva. Vrnil se je naježen. »V predal z njim!« je dejal, ne da bi povedal, zakaj je bilo zavrženo. Ko sem od Vrana skušal izbrskati, kaj se je po njegovem zgodilo, in sugeriral, da je Kardelj morda neprevidno dregnil v srbski nacionalizem, o tem ni želel na dolgo razpravljati. Rekel je samo, da so Kardelja zelo skrbeli pojavi nacionalizma. Predvideval je, da bo Jugoslavijo razneslo, če bo v republikah prevladal nacionalizem. Sicer pa je bil refren, ki ga je Vran ob takih prilikah večkrat ponavljal kot svoje vodilno načelo, naslednji: »Ne sprašuj več, kot je potrebno za tvoje delovanje.« Molčal sem, čeprav nisem popolnoma verjel, da je bilo res tako. Žal pa mi je bilo, da je bil Vran tako malo zgovoren, saj je bil v odločilnih trenutkih razburljive jugoslovanske zgodbe v petdesetih letih kot vodilni v Kardeljevem državnem sekretariatu (imel je še ločenega, partijskega) v središču dogajanja. Kasneje pa tudi. Tako sem o znamenitem Titovem potovanju v Moskvo leta 1955 izvedel samo, da je na opazko Hruščova: »V primeru vojne bomo marširali skupaj,« sekretar za zunanje zadeve Koča Popović jedko reagiral: »Marširali že, odvisno pa, kakšna muzika bo igrala.«

Kakor je bil zadržan glede svojega dela v Beogradu, tako je bil Vran sproščen, ko je govoril o svoji mladosti in vojnih dogodivščinah. To sem opazil že v času intervjuja, ki sem ga opravil skupaj s kolegoma Gorazdom Bajcem in Juretom Ramšakom za knjigo spominskih pričevanj slovenskih diplomatov, še bolj pa nekaj mesecev pred njegovo smrtjo, ko sem šel z ekipo nemške televizije k njemu, da posnamem nekaj izjav o Titu. Namesto o Titu je na dolgo in široko govoril o svojih izkušnjah pred vojno in med njo, tako da ga nisem

mogel spraviti k stvari. Po rodu je bil iz Dolnjih Slaveč pri Murski Soboti v očarljivih goricah na madžarsko-avstrijski meji in temu obrobnemu delu Slovenije je ostal čustveno vedno globoko zavezan. Ker se je rodil leta 1912, je bil za generacijo mlajši od Tita in kljub skromnosti domače hiše ni okusil tiste bede, kakšno je poznal slednji. Med prvo svetovno vojno je bil njegov oče na soški fronti in se je po njej vrnil domov z znanjem kar dveh jezikov – nemščine in madžarščine. Vran je bil na to ponosen, še bolj pa, da je tudi sam postal poliglot, ker se mu je zdelo že v otroških letih naravno, da se zna sporazumeti z Madžari in Nemci, ki so živeli streljaj od njegove vasi. Nikoli ga nisem vprašal, koliko jezikov pravzaprav zna, a vem, da je poleg materinščine in srbohrvaščine tekoče govoril italijansko in angleško ter morda še kaj. Za malega Antona je bila domača hiša, katere duša je bila mati, paradiz. Rad je govoril o kmečkih opravilih in navadah, o kosilih, ki jih je pripravljaj ob nedeljah, kadar je bil na vrsti, ko so šli ostali člani družine k maši. obenem pa tudi ni skrival, da ga je »uka žeja« gnala iz domače vasi na »belo cesto«. Ko je končal osnovno šolo, je oče jasno povedal, da za nadaljnje šolanje ni denarja. »Ne skrbite,« je dejal fantič, »sam si bom pomagal.« In res si je, tako da je dajal manj nadarjenim, a bogatejšim sošolcem privatne lekcije in se na ta način prebil do mature, nato pa se je vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani. Na začetku je spal na obronkih mesta v nekem seniku, nato pa na hodniku stanovanja vdove, ki se ga je usmilila. Rešitev iz tega obupnega položaja so bile spet privatne lekcije, še posebej mesto domačega učitelja, ki ga je dobil na graščini Kersnikove družine blizu Ljubljane.

Diplomiral je iz slovenistike in verjetno bi postal literarni zgodovinar ali filolog ter univerzitetni profesor – kar si je želel –, če bi druga svetovna vojna ne odločila drugače. Ob napadu Nemčije in Italije na Jugoslavijo 6. aprila 1941 se je kot rezervni podporočnik vključil v svojo enoto, ki naj bi se na Dravi zoperstavila napredovanju vermahta. Takoj je postalo

jasno, da je kraljeva vojska v razsulu in da je treba pobrati šila in kopita. Svojim podrejenim je ukazal, naj zakopljejo orožje, da ne pade sovražniku v roke, in se razkropijo domov, sam pa se je preoblečen v hlapca s kolesom, ki mu ga je »posodil« neki usmiljen kmet, vrnil v Ljubljano. Ko so ga Kersnikovi za silo okrepčali in preoblekli, se je takoj napolnil v Slavistični seminar, ki je imel svoj sedež v zgradbi Plečnikove Narodne in univerzitetne knjižnice, in se sestal s kolegi. Na vprašanje: »Kaj zdaj?« je jedrnato odgovoril: »Nič, uprli se bomo, dokler jim ne vidimo peta.« Šele nato, pravi Vratuša, je prišla Osobodilna fronta, ki jih je objela, vzela. »In smo šli naprej.«

Vadili so se v orožju, na zidove so pisali sovražne parole proti Italijanom, po mestnih ulicah so trosili propagandne lističe, izzivali na vse mogoče načine. Konec februarja 1942, v času velike čistke, za katero so se odločili okupatorji v upanju, da bodo zatrli partizansko gibanje, je bil Vran aretiran in aprila skupaj s številnimi Slovenci poslan v taborišče Gonars. Po nekaj mesecih so ga premestili v Monigo pri Trevisu, nato v Padovo in ga naposled deportirali na Rab. Kljub izredno težkim razmeram, v katerih se je znašel, se kljubovalni in ponosni drži ni odpovedal. V Gonarsu so ga, ker ni hotel pozdraviti s fašističnim pozdravom, za ves dan privezali na kol brez hrane in vode, pri čemer se je trpljenja, ki ga je preстал, spominjal z omalovaževalno kretnjo. V furlanskem taborišču je sicer odklonil, da bi se pridružil skupini Borisa Kraigherja, ki je avgusta 1942 skopala rov pod zaščitno mrežo taborišča in zbežala na svobodo, je pa organiziral pevske zборе in kulturne krožke, zato da je vzpodbujal uporniškega duha tovarišev. Bolj borben je bil na Rabu, kjer je, potem ko se je razširila novica o nemškem porazu pri Stalingradu, z nekaj zaporniki, ki so bili še pri močeh, ustanovil brigado, ki se je pripravljala, da se ob primernem trenutku upre Italijanom. Ta trenutek je napočil 8. septembra 1943, ko je prišla novica o kapitulaciji rimske vlade. S tovariši je prevzel nadzor nad taboriščem, aretiral sadističnega poveljnika Vincenza Cuiulija in se z njim

odpravil z Raba na kopno. Zasovraženega poveljnika, ki je imel na vesti na tisoče ljudi, umrlih zaradi lakote, bolezni in izčrpanosti, so hoteli predati ljudskemu sodišču, sami pa so se nameravali priključiti partizanskemu boju. »Bili smo preveč galantni,« je pripovedoval Vran, »Cuiulija nismo zvezali.« Ponoči si je v zaporu z britvijo prerezal vrat in izkrvavel. Partizanski zdravnik je odklonil, da bi mu dal transfuzijo, saj še za borca ni imel dovolj krvi. Spral mu je rane in ga prevezal, a to ni zadostovalo.

• 12

Na Mašunu, kjer so člani Rabske brigade v prisotnosti Franca Rozmana - Staneta, poveljnika glavnega štaba, podali prisego OF, je Vratuša postal komunist. Pripoveduje: »V barako je stopil predsednik tajne organizacije OF na Rabu in zaklical: ‚Povem vam veselo novico! Vsi člani brigade so sprejeti v partijo.‘ Vprašal sem ga, ali je postal komunist samo na papirju ali po notranjem prepričanju. Odgovoril je: »Dejal sem si – to je lepo priznanje. Vidim, da so komunisti povsod, kjer je tveganje, in tudi sam sem tvegala. Torej je naravno, da sem tudi formalno v njihovih vrstah ...« Mislim, da se je izognil jasnemu odgovoru in da svojih liberalnih in humanističnih, tudi krščanskih vrednot ni nikoli izgubil, čeprav je posebno v času, ko je tesno sodeloval s Kardeljem, usvojil njegove ideje o socializmu s človeškim obrazom. O njih je pisal v odmevnem članku, ki ga je objavil v vplivni ameriški reviji *Foreign Affairs* leta 1971, značilen pa se mi zdi v tem smislu tudi Vranov kritični odnos do Tita, ki mu je zameril, da ni prišel v zvezno skupščino na razglasitev Kardeljeve ustave – ni mi jasno, ali tiste iz leta 1963 ali tiste iz leta 1974 –, ker se je raje udeležil nogometne tekme.

Toda vrnimo se na Mašun. Tu Vran ni postal samo član partije, temveč tudi profesor Urban. Študentskemu psevdonimu, zloženkii prvih dveh črk priimka in imena, je dodal še novega. Vprašal sem ga, zakaj se je odločil za to ilegalno ime. Odgovoril je, da mu je bila všeč ljudska viža o krošnjarju iz Ribnice, ki je »po celem svetu znan«, in da se mu je ime zdelo

primerno za nekoga, ki gre na tuje. Zares je Vratušo, ki je znal italijansko, OF zadolžila, da stopi v stik z vodstvom odporniškega gibanja, ki je medtem začelo delovati v Lombardiji. V bistvu je postal prvi poslanik nastajajoče republike Slovenije in je to nalogo z vso zavzetostjo opravljal do pomladi 1945, ko so ga poklicali v Beograd. Na to razburkano in nevarnosti polno obdobje svojega življenja je bil zelo navezan in ponosen. Zdelo se mu je potrebno, da o njem zapusti pričevanje, kakor ga je o Rabski brigadi. Znova in znova je pravil, da se mora lotiti dela, in obenem ugotavljal, da ga druge obveznosti odtegujejo od pisanja. Kljub letom, ki so ga vedno bolj težila, je bil namreč neumoren. Njegova glavna skrb je bila, kako ohraniti pri življenju Mednarodni center za upravljanje podjetij v družbeni lasti (Inštitut za promocijo podjetij), ki ga je ustanovil v Ljubljani, v času, ko so Slovenci imeli znotraj neuvrščene gibanja pomembno mednarodno vlogo. Po osamosvojitvi so nove oblasti v svoji zagledanosti v ZDA, Nato in EU zanemarile bogastvo stikov s tretjim svetom, ki so jih stkali naši politiki in gospodarstveniki, kar pomeni, da je centru grozil propad. Vran se je z vsemi silami boril za njegovo preživetje in to tudi dosegel. Imel pa je še druge obveznosti. Navezan, kot je bil na svojega pokojnega prijatelja Vaneka Šiftarja, je angažirano skrbel za ohranitev njegove fundacije, katere naloga ni samo ohranjanje čudovitega vrta miru, ki ga je mati slednjega zasadila v bližini Murske Sobote v spomin na padla sinova, temveč predvsem širjenje idej bratstva med narodi. Vran se je močno zanimal tudi za pomorsko mednarodno pravo in je v tem sodeloval z inštitutom na Malti, ki se ukvarja s to tematiko. Skratka, bil je razpet na razne konce, razdvojen med Ljubljano, kjer je imel stanovanje, Prekmurjem, kamor ga je vleklo srce, Beogradom, kjer je imel hčerko in njeno družino. Posledica vsega tega je bila, da je zapustil samo torzo svojega rokopisa o profesorju Urbanu. Po zaslugi tržaškega zgodovinarja Sandija Volka, ki je zavzeto sodeloval pri nastajanju pripovedi, je to pričevanje sedaj objavljeno.

O njem ne bom govoril, saj je povedno samo po sebi. Naj samo rečem, da me je pri branju prevzela pronicljivost sodbe profesorja Urbana o hibah in pomanjkljivostih italijanskega odporniškega gibanja, ki se še od daleč ne more meriti s slovenskim. Kot poroča Pietro Secchia, vodilni član KPI, Vratuša ni skrival svojega kritičnega stališča in je skušal prepričati italijanske tovariše, naj sledijo slovenskemu vzgledu z aktivnejšim bojem na terenu in ne predvsem z organiziranjem tovarniških stavk.² Brez uspeha. Vsekakor se ob soočanju s pričevanjem profesorja Urbana ni mogoče otresti misli, da bi italijanskega partizanstva ne bilo, če ne bi bilo slovenskega, da pa to dejstvo italijanskim tovarišem ni narekovalo bolj razumevajočega odnosa do slovenskih zahtev glede popravka rapalske meje.

Vrana smo pokopali z državnimi častmi avgusta leta 2019. Ko je umrl, je imel 103 leta. Izredna vročina ni prepričala, da bi se od njega ne poslovila velika množica tovarišev, prijateljev in znancev. Med poslovnimi govori me je najbolj prevzel tisti, ki ga je imel Matjaž Kmecl in s katerimi sem se poistovetil. Med drugim je poudaril značilnosti Vranovega značaja, značilnosti, ki jih ni bilo mogoče prezreti in zaradi katerih sem ga posebno cenil: »Vranova neverjetna, otroško odprta in svetla zvestoba lastnim ljudem, privrženost njihovem-našemu jeziku in zgodovini, njegova univerzalna dobronamernost in blagost, toda tudi njegov ponos in nadarjenost, delavnost in doslednost so bile zemlja, iz katere je zrastle njegova usoda – vsem Slovencem, še posebej pa prekmurskim, v bogato dobrobit. Naše slovo od njega je zato danes polno hvaležnosti. Da smo imeli takega moža – s tolikerkimi talenti, s tolikšnimi etičnimi vrednotami, s tolikšno človeško širino in globočino.«

² Secchia, P., *Il Partito comunista italiano e la guerra di Liberazione, Feltrinelli, Milano, 1975, str. 320–326.*

Anton Vratuša ob otvoritvi Raziskovalne postaje Prekmurje
ZRC SAZU v Vrtnu spominov in tovarištva na Petanjcih,
2003. Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija.

Na tradicionalni majski prireditvi Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija v Vrtnu spominov in tovarištva na Petanjcih maja 2006. Z leve Jože Poredoš, župan občine Tišina, upok. pomožni škof dr. Jože Smej, Janez Stanovnik, predsednik ZZB za vrednote NOB Slovenije, mag. Geza Erniša, škof Evngaličanske cerkve augsb. veroizpovedi v Sloveniji, akad. Ciril Zlobec, akad. dr. Anton Vratuša, Ernest Ebenšpanger, predsednik uprave Ustanove dr. Šiftarjeva fundacija.
Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija.

PREDZGODOVINA SLOVENSKO- ITALIJANSKIH ODNOSOV IN ZAPLETENA STVARNOST ITALIJANSKEGA ANTIFAŠIZMA

Za to, da je Anton Vratuša napisal svoje spomine na čas, ko je bil v Italiji kot predstavnik Komunistične partije Slovenije pri Komunistični partiji Italije ter Osvobodilne fronte slovenskega naroda in Glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije pri vrhovnem političnem vodstvu italijanskega odporiškega gibanja, Comitato di Liberazione Nazionale Alta Italia (Odboru nacionalne osvoboditve za Severno Italijo), in pri Glavni komandi Korpusa prostovoljcev svobode (Comando Generale Corpo Volontari della Libertà), glavnem štabu italijanskih partizanskih enot, sta bila zaslužna njegova zavzetost za zgodovinsko resnico in volja po aktivnem udejstvovanju v dogajanju sedanjosti. Na začetku leta 2009, nekaj dni pred 10. februarjem, ko v Italiji proslavljajo dan spomina na t. i. istrski eksodus in fojbe, je namreč v nekem italijanskem mediju naletel na novico, da naj bi interniranci italijanskega taborišča na Rabu, potem ko so se osvobodili, ubili komandanta taborišča, podporočnika Vincenza Cuiulija, in njegovega psa ter oba skupaj zakopali v plitki jami na sredi ceste pred vhodom v taborišče. Šlo je za eno od številnih izmišljotin, neresnic, polresnic ali prirejenih resnic, ki jih redno objavljajo italijanski mediji ob dnevu spomina. Vratuša je bil revoltiran, saj je bil pri tistih dogodkih soudeležen, in je iskal pomoč za to, da bi mu v kakem italijanskem vsedržavnem mediju uspelo objaviti resnico o koncu Vincenza Cuiulija, ki se je sam ubil na poti iz Raba do GŠ NOV in POS, kjer naj bi mu sodili zaradi njegovih zločinov nad taboriščniki. Njegovo truplo so bivši taboriščniki, ki so se organizirali v partizansko Rabsko brigado, prenesli nazaj

na Rab in ga pokopali na taboriščnem pokopališču poleg njegovih žrtev.

Vratuša se je za pomoč obrnil na Odsek za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu, kjer sem bil takrat zaposlen. In tako sva se spoznala. Njegov tekst sem prevedel v italijanščino, vendar je bilo žal prepozno, da bi nam ga uspelo objaviti v italijanskem vsedržavnem dnevniku.

Na teh nekaj srečanjih z Vratušo sta bila poleg mene prisotna tudi takratni ravnatelj Narodne in študijske knjižnice v Trstu Milan Pahor ter zgodovinarka in založnica iz Vidma Alessandra Kersevan. Med pogovori se je tako porodila ideja, da bi edinstveno zgodbo Rabske brigade, ki so jo že v času ujetništva organizirali taboriščniki za lastno obrambo in osvoboditev, predstavili tudi italijanski publiki. Vratuša je idejo sprejel in je svojo obširno knjigo o Rabski brigadi v skrajšani obliki priredil za italijanske bralce, jaz pa sem njegove tekste prevedel in opremil za tisk.

Že med delom za pripravo knjige o Rabski brigadi (ki je nato izšla v sozaložništvu Narodne in študijske knjižnice iz Trsta in založbe KappaVu iz Vidma leta 2011 z naslovom *Dalle catene alla libertà – La »Rabska brigada«, una brigata partigiana nata in un campo di concentramento fascista*) pa smo vsi udeleženci sestankov imeli v mislih neki drug del Vratuševe odporniške poti, njegovo vlogo predstavnika slovenskega odporniškega gibanja pri najvišjih dejavnikih italijanskega antifašističnega odpora, rezistence. Medtem ko je bila v slovenskem zgodovinopisju ta njegova misija redko poudarjena, je bila v italijanskem zgodovinopisju, ki se ukvarja s časom druge svetovne vojne na slovensko-italijanskem mejnem območju, stalno prisotna tema. In vendar ni glavni protagonist »odposlanstva« nikoli povedal svoje resnice. Zdelo se nam je, da je to velika vrzel za vse, ki se profesionalno ukvarja jo z zgodovinsko znanostjo, in za vse, ki jih zanima zgodba italijansko-slovenskih odnosov in problemov v času druge svetovne vojne, a tudi pred njo, predvsem pa po njej. Poleg

tega pa je bila to posebna zgodba tudi s človeške plati, z vidika prikaza vsakdana slovenskega partizanskega aktivista v okupirani Italiji, stvarnosti »nemške« Italije in italijanskega odporništva ter njegovega doživljanja, tolmačenja in posredovanja te stvarnosti.

Na naše prigovarjanje je Vratuša pristal, da bo napisal spomine o tem delu svojega življenja. To ni bilo prvič, da se jim je posvetil. S spomini profesorja Urbana (kot so ga poznali pri CLNAI) se je začel resno ukvarjati že v petdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je tudi zbral veliko gradiva za tekst. Vendar so mu takrat druge obveznosti preprečile, da bi projekt uresničil. Tokrat pa naj bi bil končno le pravi čas, da stvar pripelje do konca.

Leta 2012 sva tako že med potovanji po Italiji na predstavitve njegove knjige o Rabski brigadi začela načrtovati knjigo o Urbanu, določila sva ji vsebino in strukturo. Dogovorila sva se, da bo on pisal spomine, jaz pa sem mu pomagal z zbiranjem gradiva, pri preciziranju okoliščin in dogodkov, ki so v njegovem spominu nekoliko zbledeli, s pripravo znanstvenega aparata knjige in študije o širšem kontekstu Urbanove misije in odmevu, ki ga je imela v zgodovinopisju (predvsem italijanskem). Vratuša je tudi izbral naslov knjige: *Trojno poslanstvo profesorja Urbana*. V Italiji je namreč Vratuša imel tri različne vloge, za vsako pa drugo ilegalno ime: Vran, Umberto (ali Berto) in Urban. Vran je imel nalogo, da sledi dogajanju v okupirani Italiji in problematiki odnosov med odporiškim gibanjem na nacionalno mešanem slovensko-italijanskem ozemlju (predvsem v Trstu) in o tem poroča v Slovenijo, Umberto je predstavljal KPS pri italijanski sestrski stranki, Urban pa je zastopal OF oziroma slovenski partizanski glavni štab pri CLNAI oziroma glavni komandi italijanskih partizanskih enot.

Vratuša je tekste pisal ročno, nato pa jih je ga. Batičeva s Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU) natipkala in mi jih pošiljala po elektronski pošti. Jaz sem jih prebiral

in si označeval, kje bi bili potrebni popravki, spremembe ali pojasnila, kam je bilo treba postaviti kako opombo, ter vprašanja, ki so se mi ob prebiranju tekstov porajala. O tem sva nato razpravljala in odločala na najinih rednih sestankih, na katerih sva po potrebi tudi predelovala strukturo knjige in se dogovarjala o nadaljnjem delu. Včasih so se ob vprašanjih, ki mi jih je vzbudil njegov tekst, razvila široka razmišljanja o tedanjem času in okoliščinah.

Bil je vedno zelo razgledan in odprt sogovornik, v poštev je vzel vsako sugestijo ali predlog, to analiziral in sprejel, če se mu je zdelo tehtno in pomembno za razumljivost teksta. Dovzeten je bil tudi za druge zorne kote gledanja na Urbanovo delovanje, predvsem pa je bil skoraj pikolovsko natančen: vse, kar je napisal, je moralo imeti oporo v dokumentih.

• 20

Imel je še eno značilnost: kljub dolgi, kar precej strmi prehojeni življenjski poti je bil človek s številnimi interesi in zahtevami, ki jih je jemal kot odgovornost in se jim je posvečal z vso energijo. Te je imel kar precej in stalno jo je obnavljal s svojim radovednim odnosom do vsega, kar se je dogajalo okoli njega. Zdelo se je, da mu leta nič ne pomenijo, tako da sem večkrat pomislil, da ima Vratuša do življenja in sodobnosti veliko bolj odprt in aktiven odnos od mnogih mojih vrstnikov in tudi mlajših ljudi (in od mene samega, seveda). To pa je tudi pomenilo, da je svojo energijo usmerjal prej v aktivno sodelovanje v oblikovanju sedanosti kot pa v opisovanje preteklosti.

Negativen učinek tega je bil, da so mu številne druge obveze jemale čas za Urbana. Kljub vsemu pa je tekst počasi le zrasel v obseg, tako da je bilo že mogoče razmišljati o terminih izida knjige. Dogovorila sva se že tudi glede prilog ter o vsebini epiloga, v katerem naj bi Vratuša podal svoje misli in ocene o okoliščinah, pomenu in rezultatih delovanja Vrana, Umberta in Urbana, o prikazu in ocenah misije v zgodovino-pisju ter o osebnostih, ki jih je imel priliko spoznati.

Žal pa je bilo usojeno, da Vratuša tega svojega dela ni mogel dokončati.

Po njegovi smrti se je meni in drugim, ki so bili tako ali drugače seznanjeni z Vratuševim delom o zgodbi profesorja Urbana, zdelo, da bi bilo res škoda, če bi ostala v kakem predalu. To pa zaradi tega, ker gre za opis iz prve roke glavnega protagonista dogodka, ki je imel velik pomen za slovensko-italijanske odnose. Pa tudi iz spoštovanja do Vratuše in do njegove želje, da končno objavi svojo resnico o misiji v Italiji.

Po zaslugi Marijana Šiftarja, ki mu je uspelo zbrati vse, ki bi lahko pripomogli k temu, da Vratuševi spomini zagledajo luč sveta, je sedaj ta tekst pred vami. Na podlagi Vratuševega načrta strukture knjige smo njegove tekste dopolnili z manjkajočimi poglavji. Spisal sem jih sam na podlagi Vratuševih poročil in dopisov, posnetkov najinih pogovorov ter arhivske in druge dokumentacije. Da bi bilo bralcu jasno, kaj je Vratuševega in kaj ne, smo se odločili, da bomo njegovo pripoved pustili v prvi osebi, vse drugo pa v tretji. Žal manjka epilog, v katerem naj bi Vratuša, kot že rečeno, strnil svoja razmišljanja in ocene o misiji. V skladu z Vratuševim originalnim načrtom knjige pa je tu moja uvodna študija o raznih kontekstih Urbanove misije, od orisa problematike slovensko-italijanske razmejitve od konca prve svetovne vojne do prikaza odnosov med slovenskim in italijanskim antifašizmom pred in med drugo svetovno vojno, skice značilnosti italijanskega partizanskega gibanja in mednarodnega konteksta. Z dragoceno obogatitvijo, ki jo prinaša uvodna študija akademika prof. Pirjevca o osebnosti Antona Vratuše.

Vratuševa misija v Italiji se je dogajala v kontekstu, ki sta ga ustvarjali zgodovina slovensko-italijanskih odnosov in stvarnost italijanskega odporništva, rezistence.

Ko je jeseni 1943 Anton Vratuša odpotoval z Mašuna na svojo misijo v Italijo, so bili odnosi med sosednima narodoma na eni najnižjih točk. Ni bilo vedno tako. V revolucionarnem

letu 1848, ki je pomenilo dokončno uveljavitev nacionalne ideje, je v obeh narodih, čeprav v različni meri in z različnimi pristopi, prišlo v ospredje vprašanje nacionalnega zedinjenja. Medtem ko se je takrat med slovenskimi elitami prvič pojavila ideja o zedinjeni Sloveniji, je na Apeninskem polotoku pomlad narodov sprožila vstaje in vojno, ki so bile začetek procesa italijanskega zedinjenja – Risorgimento – v enotno nacionalno državo pod dinastijo Savojevcev (it. Savoia). Po vrsti drugih vojn, vstaj in vojaških pohodov se je Risorgimento zaključil s priključitvijo Rima in ostankov Papeške države leta 1870, ko je bil celoten Apeninski polotok združen v eno državno enoto, Kraljevino Italijo. Ker je bilo glavni antagonist tako Risorgimenta kot zedinjevalnih teženj Slovencev (in drugih južnoslovanskih narodov) avstro-ogrsko cesarstvo, so v tem času med nacionalnimi gibanji na obeh straneh Jadrana obstajale simpatije in vezi. Italijanska stran je v Slovanih dvoglave monarhije videla potencialne zaveznike, ki so s svojimi napori za združitev slabili skupnega sovražnika. Italijanski Risorgimento pa je bil za južne Slovane habsburške monarhije in izven nje zgled in model.

Po letu 1870 so se stvari spremenile. Izven italijanske kraljevine so ostali le Italijani (če seveda izključimo švicarske Italijane), ki so živeli na ozemljih – Tridentinskem in Južnem Tirolskem, Goriški, vzhodni Furlaniji, Istri, Trstu, v nekaterih mestih Dalmacije –, ki so bila še vedno v sklopu Avstro-Ogrske, večina pa jih je sobivala s Slovenci in Hrvati, ki so tudi postavljali svoje nacionalne zahteve. Obenem so se v savojski kraljevini vse bolj uveljavljale imperialne ambicije, ki so seveda vključevale »odrešitev« Italijanov, ki so živeli pod habsburškim žezlom (a tudi kolonialne pridobitve v Afriki in željo po večjem vplivu na Balkanu in v Sredozemlju). Za te načrte pa so nacionalna gibanja Slovencev in drugih južnoslovanskih narodov postajala vse bolj moteča.

To je bilo še posebno res na Primorskem in v Istri. Tu je bila vse bolj pod vprašajem dominacija tradicionalne družbene

elite, ki se je politično organizirala v italijanskem nacionalnem taboru. Poleg avstrijsko-nemškega finančnega kapitala, ki je kaj kmalu postal odločilna sila v gospodarskem razvoju, predvsem v Trstu in drugih večjih mestih, je od konca 19. stoletja dominanten družbeni in politični položaj italijanske elite na krajevni ravni postavljala pod vprašaj tudi slovenski (in hrvaški) katoliški in liberalni politični tabor, ki je bil v naglem vzponu. Zato je italijanski liberalno-nacionalni tabor zavzel sovražen odnos do vsake zahteve po priznanju obstoja Slovencev (in Hrvatov) ter po njihovi soudeležbi pri upravljanju teritorija. Na začetku 20. stoletja pa se je pojavil nov tekmeč za oblast, socialna demokracija, ki je bila sicer organizirana na nacionalni podlagi, a je nastopala (sicer ne vedno enotno in dosledno) z vidika preseganja nacionalnih trenj v imenu razrednih interesov proletariata. Čeprav so se politična trenja naglo stopnjevala, si nobeden od tekmecev ni mogel postaviti za realen cilj popolnega izničenja nasprotnikov, saj je to bilo v nasprotju z interesi habsburške države.

Z izbruhom prve svetovne vojne, predvsem pa z odločitvijo Italije, da v njo vstopi na strani nasprotnikov Avstrije,³ se je vse spremenilo. Cilji Italije so bili jasno zapisani v Londonskem paktu⁴ in so, kar se tiče Slovencev, vključevali aneksijo

3 Koliko so bili Tržačani, tudi italijanske narodnosti, navdušeni nad tem, da bi jih Italija »odrešila«, se je pokazalo, ko je novica o italijanski vojni napovedi Avstro-Ogrski prišla v javnost 24. maja 1915 (s čimer je Trst postal neposredno zaledje fronte). Razjarjena množica je tega popoldneva in naslednji dan napadla in požgala sedež italijanskega dnevnika *Il Piccolo* ter razdejala celo vrsto ustanov, gospodarskih dejavnosti in drugih simbolov italijanstva v mestu. O tem Visintin, A., »*Lassalto a Il Piccolo/Napad na „Il Piccolo“*«: Un percorso tra le violenze del Novecento nella provincia di Trieste/Po poteh nasilja v 20. stoletju v Tržaški pokrajini, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione, Trieste/Trst, 2006.

4 Kar zadeva Slovence (in Hrvate), je pakt Italiji obljubil skoraj celotno nekdanje Avstrijsko primorje (vzhodni del Furlanije, Goriško, Trst, Kras, celotno Istro ter otoka Cres in Lošinj), del Kranjske (Postojna, Ilirska Bistrica, Idrija, Vipava), poleg tega pa še osrednjo Dalmacijo z Zadrom, Šibenikom in Kninom, otoke Pag, Hvar, Korčulo, Vis, Lastovo, Palagružo in vrsto manjših otokov. Londonski pakt je Italiji obljubljal tudi aneksijo Valone in protektorat nad okrnjeno albansko državo (njen severni del naj bi si razdelili Črna gora in Srbija, južni pa naj bi prevzela Grčija); priznanje italijanske suverenosti nad Libijo in Dodekaneškimi otoki (Rodos in okoliški otoki); upoštevanje italijanskih prednostnih interesov v turški

velikega dela slovenskega etničnega ozemlja. Za »avstrijske« Italijane in Slovence ni bila v igri več le oblast na krajevni ravni, ampak državna in nacionalna pripadnost teritorija in njegovih prebivalcev. Italijanska stran je sedaj lahko tiho računala na aneksijo Italiji, slovenski nacionalni tabor na Primorskem pa se je najprej oklenil habsburške monarhije, ko pa so boljševidi dali v javnost vsebino Londonskega pakta in je postalo jasno, da se bo habsburška monarhija zrušila, se je preusmeril k oblikovanju lastne države. Že pred koncem vojne je vsak nacionalni tabor izoblikoval svoje organe, ki naj bi prevzeli oblast ob padcu dvoglave monarhije. Na italijanski strani so to bili razni odbori za javno blaginjo, na slovenski pa narodni sveti kot izpostave osrednjih Narodnih svetov v Ljubljani in Zagrebu. V večjih krajih z nacionalno mešanim prebivalstvom so ti organi sobivali.

Socialdemokrati obeh narodnosti pa so se razbili. Manjšinski del se je postavil na stališča meščanskih strank in se priključil naporom svojega nacionalnega tabora za združitev z Italijo oziroma z novonastalo Državo Srbov, Hrvatov in Slovencev. Drugi del, ki je zavračal sodelovanje z meščanskimi nacionalnimi tabori in se zgledoval po ruski revoluciji, pa se je opredelil za rešitve, ki naj bi presegle nacionalne okvire. Vodja italijanskih socialistov v Trstu, Valentino Pittoni,⁵ je

provinci Antaliji; možnost kolonialnih kompenzacij, če bi Velika Britanija in Francija prevzeli nemške afriške kolonialne posesti. Pomembno je bilo dejstvo, da je pakt izhajal iz predpostavke, da bo Avstro-Ogrska obstala. V njem so namreč prav za to, da bi dvojni monarhiji po vojni zagotovili izhod na Jadransko morje, Reko izključili iz ozemeljskih pridobitev, namenjenih Italiji oziroma Srbiji in Črni gori (slednji naj bi si razdelili južni del Dalmacije in preostale dalmatinske otoke).

⁵ Rodil se je leta 1872 v Brazzanu na Goriškem. Po dokončanem študiju na Trgovski in pomorski akademiji v Trstu se je zaposlil v očetovem trgovskem podjetju. V mladih letih je bil simpatizer italijanskih nacionalistov, proti koncu 19. stoletja pa je prišel v stik z vodilnimi avstrijskimi socialdemokrati in prestopil v vrste socialdemokracije. Na začetku 20. stoletja je postal vodilna osebnost italijanskega dela tržaške socialne demokracije. Leta 1907 je bil prvič izvoljen v dunajski parlament, v katerega je bil ponovno izvoljen leta 1911 in 1913. Pittoni je bil zagovornik avstromarksizma in oster nasprotnik nacionalizma in militarizma. Ustanovil je Tržaške delavske zadruge, urejal tržaški strankin list *Il Lavoratore* in je bil od leta 1911 načelnik socialdemokratske poslanske skupine v avstrijskem parlamentu. Ob izbruhu velike vojne je bil vpoklican in poslan na fronto. K političnemu

zagovarjal ustanovitev posebne večnacionalne tamponske države, ne da bi natančneje opredelil njenih meja. Slovenski socialistični veljak Henrik Tuma⁶ pa se je zavzemal za to, da bi proletariat vsaj v Trstu razglasil svojo posebno sovjetsko republiko po zgledu ruskih boljševikov.⁷ Obe opciji sta ostali na ravni idej in predlogov.

Prevladala je stran, ki je razpolagala z največ vojaške moči. To pa je bila Italija. Njena vojska je po avstrijskem zlomu zasedla velik del slovenskega ozemlja in tam uvedla začasno upravo. Z Rapalsko pogodbo novembra 1920 si je tudi uradno priključila skoraj celotno nekdanje Avstrijsko primorje (vzhodni del Furlanije, Goriško, Trst, Kras, Istro, otoka Cres in Lošinj, izostal je le otok Krk), del Kranjske (Postojna, Ilirska Bistrica, Idrija, Vipava), poleg tega pa še Zadar ter otoka Lastovo in Palagružo. Reka je po izgonu D'Annunzia⁸ in njegovih »legionarjev«,

25 ■

nastopanju se je vrnil leta 1917 ob ponovnem sklicu avstrijskega parlamenta. Po koncu vojne se je zavzel za ustanovitev svobodne tržaške države, ki naj bi vključevala tudi Goriško in Istro (vendar ni meja te državne tvorbe nikoli točneje opredelil). Leta 1920 je zapustil politiko in se preselil v Milano kot upravnik konzumnih zadrug. Leta 1925 se je preselil na Dunaj, kjer se je ponovno vključil v politično delovanje in postal upravnik socialdemokratskega glasila Arbeiter Zeitung. Umril je na Dunaju leta 1933.

6 Rojen v Ljubljani leta 1858. Po dokončanem učiteljsčju je nekaj časa poučeval, a je bil odpuščen zaradi svojih političnih prepričanj. Dokončal je pravo na Univerzi na Dunaju in leta 1890 postal sodnik, najprej v Tolminu in nato v Gorici. Kasneje je opustil sodništvo in odprl odvetniško pisarno v Gorici. Leta 1895 je bil izvoljen kot narodnjak v goriški pokrajinski svet. Kasneje je prestopil v vrste Jugoslovanske socialdemokratske stranke in bil eden od njenih najvidnejših osebnosti, predvsem kot teoretik in ideolog. Ob koncu prve svetovne vojne se je zavzel za to, da bi v Trstu proletariat prevzel oblast in oklical sovjetsko republiko. Leta 1919 je stopil v vrste Socialistične stranke Italije, vendar se je kmalu umaknil iz aktivne politike. Ker ni dobil italijanskega državljanstva, se je leta 1924 preselil v Ljubljano, kjer je delal kot odvetnik. Je avtor številnih spominskih, strokovnih, gospodarskih in političnih spisov. Umril je v Ljubljani leta 1935.

7 To dejanje naj bi imelo predvsem moralni pomen, in sicer kot dokaz, da je proletariat ne glede na narodnost v stanju dati novo perspektivo človeštvu, osnovano na razrednih, ne več na nacionalnih interesih.

8 Gabriele D'Annunzio se je rodil v Pescari leta 1863 v premožni meščanski družini. Po opravljenem liceju se je vpisal na Filozofsko fakulteto Univerze v Rimu, vendar ni študija nikoli dokončal. S poezijo se je začel ukvarjati že v času liceja in postal v kratkem zelo znan (tudi zaradi nedvomnih promocijskih sposobnosti). Kasneje se je posvetil tudi romanom, gledališkim tekstom in filmskim scenarijem. Leta 1897 je bil izvoljen v poslansko zbornico na listi desnice, a je kasneje prešel v vrste levece. Na začetku 20. stoletja se je približal stališčem socialistov, leta 1910

ki so jo zasedli septembra 1919, da bi jo priključili Italiji, postala neodvisna državica (Reška neodvisna država), vendar so jo z Rimskim dogovorom med Kraljevino Italijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (KSHS) 27. januarja 1924 tudi priključili savojski kraljevini.⁹

■ 26

pa se je priključil novonastali nacionalistični organizaciji Associazione Nazionale Italiana. Istega leta se je, predvsem zaradi dolgov, preselil v Francijo. Z navdušenjem je podprl italijansko okupacijo Libije in kolonialne ambicije Italije. Po izbruhu prve svetovne vojne se je vrnil v Italijo in postal ena od vodilnih osebnosti in zagovornikov vojne proti Avstriji. Prijavil se je kot prostovoljec v italijansko vojsko in se proslavil z nekaj medijsko odmevnimi podvigi propagandnega značaja (na primer s propagandnima poletoma nad Trstom in Dunajem). Na začetku leta 1918 je postal komandant letalske eskadrilje. Za svoje podvige je dobil več odlikovanj. Leta 1919 je vodil okupacijo Reke s ciljem priključitve Italiji. Po koncu reške avanture je živel v vili ob Gardskem jezeru. Podprl je nastajajoči fašizem in bil leta 1925 med prvimi podpisniki Manifesta fašističnih intelektualcev, vendar se ni nikoli včlanil v fašistično stranko. Kljub D'Annunzиеvemu zadržanemu odnosu do režima ga je ta častil in mu celo izplačeval precej zajetno mesečno rento. Umrli je leta 1938.

9 Reka, ki je Londonski pakt ni obljubil Italiji, je bila poleg Dalmacije ena glavnih zahtev najekstremnejših italijanskih nacionalistov. Po koncu vojne je bilo mesto pod italijansko vojaško upravo, v njem pa so bili poleg italijanskih prisotni tudi vojaški oddelki drugih držav antante – ZDA, Francije in Velike Britanije (to se je dogajalo tudi v drugih večjih mestih na vzhodni obali Jadrana), poleg teh pa še manjši oddelek srbske vojske. V mestu sta delovala tudi dva konkurenčna narodna sveta, hrvaški in italijanski, ki sta zahtevala priključitev mesta Kraljevini SHS oziroma Italiji. Italijanski nacionalisti so bili v mestu zelo glasni in so uživali podporo italijanske vojske. Francoske enote pa naj bi bile bolj naklonjene Hrvatom, tako da je prihajalo do prask z italijanskimi nacionalisti in vojaki. Devetindvajsetega junija 1919 je neki tak incident prerasel v splošne spopade, ki so trajali vse do 6. julija in v katerih je umrlo nekaj Francozov. Regiment sardinskih grenadirjev (Granatieri di Sardegna), ki so mu pripadali italijanski izgredniki, so kazensko premestili v Ronke (Ronchi del Legionari) in od tod so pod vodstvom zagretega nacionalista, vojnega hujskača in pesnika Gabriela D'Annunzia 11. septembra začeli marš na Reko, kamor so dospeli 12. septembra. Med potjo so se jim pridružili drugi oddelki vojske in nacionalistični somišljeniki. Ob vходу v mesto je D'Annunzio proglasil, da je Reka priključena Italiji. Vojaški oddelki drugih antantnih držav so se iz mesta umaknili. Ker je italijanska vlada zavrnila D'Annunzia in njegove »legionarje«, je poet proglasil »kvarnersko regentstvo« (Reggenza del Carnaro), na čelo katerega je seveda postavil sebe. Ko je Rapalska pogodba določila, da bo Reka postala samostojna državica, je italijanska vlada najprej povabila D'Annunzia in njegove somišljenike, naj mesto zapustijo, ko pa so slednji to odklonili in celo zasedli otoka Krk in Rab (ki ju je pogodba namenila Kraljevini SHS), je 24. decembra 1920 italijanska redna vojska napadla mesto. Boji so trajali do 31. decembra, ko je D'Annunzio podpisal predajo. Enaindvajsetega januarja 1921 so ustanovili začasno vlado Reške svobodne države in začeli priprave za prve volitve. Te so bile 21. aprila, na njih so independentisti Riccarda Zanella premočno zmagali nad listo Nacionalne enotnosti (Unione nazionale), ki je združevala proitalijanske stranke s fašisti na čelu (independentisti so dobili skoraj dvakrat toliko glasov kot nacionalisti). Zanella je postal prvi (in edini) predsednik Reške svobodne države. Fašisti in nacionalisti niso sprejeli poraza in

Kraljevini SHS, v katero so vstopili tudi Slovenci ter Srbi in Hrvati iz bivše avstro-ogrske monarhije, je uspelo ohraniti večji del Dalmacije (Londonski pakt je skoraj celo severno Dalmacijo namenil Italiji), kar se tiče Slovencev, pa je dosegla le to, da si ni Italija prisvojila več od tega, kar ji je obljubil Londonski pakt. Pod Italijo je tako prišlo okoli 350.000 Slovencev (in 150.000 Hrvatov), torej tretjina celotne slovenske populacije.

Mlada italijanska država je že imela izkušnje s Slovenci znotraj svojih meja. To so bili Beneški Slovenci, ki so leta 1866 po porazu Avstro-Ogrske v vojni s Prusijo in Italijo prešli pod Italijo. Benečanski volivci so se na plebiscitu o priključitvi enoglasno izrazili za aneksijo, Italija pa je to poplačala s politiko načrtnega poitalijančevanja. Idejna podlaga za takšno politiko je bilo prepričanje o zgodovinskem poslanstvu italijanske kraljevine, da kot naslednica in nadaljevalka rimske in benečanske omike svojo višjo civilizacijo širi med narodi na nižji kulturni ravni, med katere so spadali tudi Slovenci. Zaradi nacionalne politične neorganiziranosti Beneških Slovencev je poitalijančevanje (z italijanskega vidika »sprejemanje v višjo kulturo«) potekalo brez večjih ovir, saj je le krajevna duhovščina občasno izražala nasprotovanje brisanju njihove jezikovne in kulturne dediščine.

Povsem drugače pa je bilo s Slovenci, ki so prišli pod Italijo po letu 1918. V tem primeru je italijanska država imela opravka z družbeno razvitim, nacionalno zavednim in organiziranim prebivalstvom, z izoblikovanim kapitalističnim razredom, ki je bil – v tesni povezavi s češkim, hrvaškim in srbskim kapitalom – resen tekmeč lokalnemu italijanskemu

so začeli z izgredi, ki so dosegli vrhunec 3. marca 1922, ko so napadli vladno palačo in Zanella prisilili, da podpiše predajo oblasti njihovemu Odboru nacionalne obrambe (Comitato di Difesa Nazionale). Zanella in njegova vlada so zapustili Reko in se zatekli v Kraljevino SHS, nacionalisti pa so na Reki ustanovili svojo vlado. Septembra 1923 je italijanska vlada, ki jo je vodil Mussolini, odločila, da pošlje v Reko vojsko in uvede vojaško upravo, ki je nato trajala do podpisa Rimske pogodbe, ko je bilo mesto priključeno Italiji.

kapitalu. Velik del tega prebivalstva je sledil meščanskemu političnemu vodstvu v zahtevi po priključitvi Kraljevini SHS.

Italijanske teritorialne in politične cilje in ambicije je na zasedenih ozemljih pod vprašaj postavljala tudi proletariat, v katerem je pod vplivom boljševiške oktobrske revolucije raslo prepričanje, da je napočil čas, da si sam zgradi nove institucije in nov način življenja. Avstro-Ogrsko so že pred koncem vojne pretresli številni uporniški dogodki, tudi na Primorskem in v bližnjih pokrajinah, kot so bile manifestacije in stavka za kruh in mir v Trstu januarja 1918 ter upor vojakov avstrijske vojne mornarice v Boki Kotorski februarja istega leta.

Tudi Italija je doživela podobne dogodke: avgusta 1917 je v Torinu zaradi pomanjkanja živil izbruhnila vstaja, ki je trajala tri dni in jo je v krvi zatrla vojska. Od tega leta se je tudi med italijanskimi vojaki začel širiti duh naveličanosti nad vojno, ki je v nekaj primerih prerasel v upor. Vse to je med italijansko politično elito porodilo histerijo o »notranjem sovražniku«, ki naj bi naklepal revolucionarni prevrat. Vrhunec je dosegla po nemško-avstrijskem preboju fronte pri Kobaridu oktobra 1917, ko so v nekaj dneh nemške in avstro-ogrske enote prišle do reke Piave globoko na italijanskem ozemlju in je obstajala nevarnost popolnega razkroja italijanske vojske. Del politične elite je polom skušal prikazati kot načrten upor vojakov, ki naj bi jih k temu nahujskali »protinacionalni elementi« kot uvod v družbeno revolucijo.

Revolucije sicer ni bilo in Italija je iz vojne izšla kot zmagovalka, vendar so njeno družbo zajeli nemiri, ki so postavili pod vprašaj dotedanjo družbeno ureditev. Delavske in kmečke množice so se aktivirale, sledile so si stavke, zasedbe kmetijskih posesti in tovarn. Prevratniško vzdušje se je širilo in prehajalo v revolucionarne načrte, ki so sicer ostali le pri besedah in razglasih. Vendar se je to vzdušje razširilo tudi med vpoklicane kmete in delavce, ki so bili jedro vojske. Upori, tudi elitnih enot, proti odhodu v Albanijo v vojno proti tamkajšnjim domoljubom, ki so nasprotovali italijanskim načr-

tom, da bi iz njihove domovine naredili svoj protektorat,¹⁰ so jasno dokazali, da je vojska prenehala biti zanesljiva opora savojske dinastije in družbene ureditve.

Tako stanje je porajalo nezadovoljstvo dela vojaškega vrha in oficirstva, zagovornikov vstopa Italije v vojno (interventisti) in njenih imperialnih ambicij ter meščanstva, ki so vrgli v javnost parolo o »pohabljeni zmagi«. Vladno elito so obtoževali, da je bila nedorasla žrtvam, ki jih je italijanski narod pretrpel v vojni. Italija je bila zato še vedno izključena iz kluba velikih sil, ki so si delile svet, saj ni dosegla niti tega, da bi zavezniki spoštovali vse obljube Londonskega pakta. Politični eliti so tudi očitali, da je bila preveč prizanesljiva do »prevratnikov«, ki so spodkopavali avtoriteto države in jo slabili pri zunanjepolitičnem uveljavljanju. Ti krogi so si zato zadali nalogo, da sami zagotovijo notranji red kot prvi korak k radikalnemu preustroju države, tako da bi ta ustrezala njihovim imperialističnim ambicijam. Take ideje so seveda bile povsem v skladu z interesi velikih kmetijskih lastnikov ter industrijskega in finančnega kapitala, da ponovno vzpostavijo svojo oblast na kmetijskih posestvih in v tovarnah ter si zagotovijo nove trge za svoje proizvode in kapital. Zato so te ideje in organizacije, ki so jih zagovarjale, tudi gmotno podprli. V prvi vrsti fašiste, ki so najdosledneje in najuspešneje te ideje postavljali v prakso na račun delavskih in kmečkih organizacij.

Ko je taka Italija v pozni jeseni leta 1918 zasedla tretjino slovenskega nacionalnega ozemlja, se je znašla v povsem nepredvidenem položaju. Namesto okrnjene Avstro-Ogrske je

10 Družbeno in politično vrenje s poudarjenim revolucionarnim vzdušjem se je v Italiji skoncentriralo v t. i. rdečem dvoletju (Biennio rosso), ki je trajalo od začetka leta 1919 do pozne jeseni 1920. To obdobje je zaznamoval rastoči vpliv radikalnih elementov, ki so se zgledovali po boljševikih, v socialistični stranki. Opredeleževali so ga zmagovit boj za osemurni delavni urnik (v velikih industrijskih podjetjih), splošna stavka julija 1919 v obrambo sovjetske Rusije (in Madžarske) ter proti versajski mirovni pogodbi, upor vojaških enot v Anconi junija 1920, ki je prerasel v pravo oboroženo vstajo in se razširil od Lombardije do Rima, predvsem pa zasedba tovarn – z ustanovitvijo oboroženih delavskih rdečih straž – po vsej državi od avgusta do septembra 1920.

njena vzhodna soseda postala Kraljevina SHS, ki je zahtevala zase lep del tega, kar je Londonski pakt obljubil Italiji. Francija in Velika Britanija nista kazali prevelike želje, da bi izpolnili Italiji dane obljube. Združene države Amerike, ki so se antanti pridružile v zadnjem trenutku, a so igrale pomembno vlogo med zmagovalci, niso bile podpisnice pakta in so zagovarjale načelo samoodločbe narodov. Carska Rusija, tretji podpisnik pakta, je preprosto izginila, namesto nje pa je nastala sovjetska država, ki je bila žarišče revolucionarnega duha, ki se je širil po vsej Evropi in svetu. Sovjetska republika se je kmalu pojavila le nekaj sto kilometrov od novo zasedenih teritorijev, na Madžarskem, v zasedeni Primorski pa so socialisti pridobivali vse več somišljenikov in moči ter so postali dominantna politična sila.

V tem položaju so najprej vojaške in nato civilne italijanske zasedbene oblasti takoj uvedle ostre ukrepe proti vsem, ki so jih doživljale kot nasprotnike italijanske aneksije. Otežile so povratek na Primorsko vseh Neitalijanov, ki so konec vojne doživeli daleč od svojih domov (vojaki, uradniki, begunci ...). Bivše avstrijske vojake so dolgo po koncu vojne obravnavali kot vojne ujetnike in jih zapirali v taborišča, posebna taborišča pa so namenili povratnikom iz ruskega ujetništva, ker naj bi bili propagatorji revolucionarnega duha. Javne uprave in službe so očistili zaposlenih, ki so prihajali iz drugih dežel bivše habsburške monarhije, v prvi vrsti tistih nemške narodnosti, kot tudi vseh, ki so bili sumljivi zaradi svoje nacionalnosti, predvsem seveda Slovenci in Hrvati. Delovanje slovenskih in hrvaških društev ter šolstva je bilo ovirano, začela se je »nacionalizacija«
gospodarskih dejavnosti, ki je pomenila njihov prehod v roke italijanskih lastnikov. Mnoge slovenske in hrvaške kulturne in politične kadre – šolnike, intelektualce, duhovnike ... – so internirali v notranjost Italije, drugi pa so se morali zateči v Kraljevino SHS. Italijanski mediji so širili histerijo o prevratniških naklepih agentov Kraljevine SHS, ki naj bi podpihovali protiitalijansko razpoloženje in nered,

italijanska vojska pa je pripravila načrt za razkosanje komaj nastale Kraljevine SHS.¹¹

Leta 1919 je prišlo tudi do prvih resnih incidentov, in sicer so skupine italijanskih nacionalistov napadle delavske in slovenske ustanove. Novonastali tržaški fašizem je takrat odigral obrobno vlogo, vendar je kaj kmalu postal katalizator vseh, ki so bili protagonisti teh prvih izpadov, a tudi drugih skupin. Primorski fašizem je svoje članstvo črpal med pripadniki vojske, študentsko mladino, malomeščanstvom in med t. i. regnicoli. To so bili italijanski državljani, ki so pred vojno živeli in delali predvsem v Trstu ter so se ob izbruhu vojne morali vrniti v svoje rojstne kraje, a so se po vojni ponovno preselili na Primorsko. Z njimi pa so po vojni na Primorsko prispeli tudi številni Italijani z juga Apeninskega polotoka, v glavnem iz najnižjih družbenih slojev, ki so se preselili v zasedene pokrajine v prepričanju, da jih tu čaka eldorado.¹² Na Primorskem je fašizem postal sila, ki je s svojimi metodami najuspešneje uveljavljala interese italijanske države. To pa mu

31 ■

11 Pri ustvarjanju psihoze o »slovanskih« zarotah in pri »čiščenju« javnih služb in družbe »protiitalijanskih elementov« so veliko vlogo odigrali uradi ITO (Uffici Informazioni truppe operanti, vojaška obveščevalna in varnostna služba), v katerih so delovali zagreti nacionalisti, tudi taki, ki so bili po rodu iz Primorske in so se italijanski vojski pridružili kot prostovoljci. Mnogi so nato vstopili v vrste fašistov in so kasneje nekateri v fašističnem režimu odigrali vidne vloge, npr. Bruno Cocconi. Rojen v Tržiču (Monfalcone) se je leta 1915, kljub temu da je bil avstro-ogrski državljani, prijavil v italijansko vojsko. Po vojni je sodeloval v »reškem podvigu« D'Annunzia in postal predsednik tržaške izpostave nacionalistične stranke Associazione nazionalista italiana. Ko se je ta po Mussolinijevemu prihodu na oblast spojila s fašistično stranko, je postal tajnik tržaške sekcije fašistične stranke. Kasneje je postal tudi tajnik Fašistične zveze industrijcev (Unione industriale fascista) in župan (podestà) Tržiča (Monfalcone). Leta 1934 je bil izvoljen za poslanca v fašistični parlament. Vojno je preživel nekaj časa kot prostovoljec na albanski fronti, kasneje pa v Trstu. Ko so po 8. septembru 1943 Nemci zasedli Primorsko, so ga oktobra 1943 imenovali za prefekta v Trstu in na tem položaju je ostal do konca vojne. Leta 1946 je bil obsojen zaradi kolaborantstva, vendar je naslednje leto tržaško sodišče obsodbo razveljavilo.

12 Protagonisti izbruhov nasilja proti Neitalijanom so bili na začetku predvsem pripadniki italijanske vojske, katere velik del je bil nameščen na Primorskem. Bili so to vojaki, ki so bili še vedno v aktivni službi, a tudi demobilizirani vojaki, ki so po odpustu iz vojske ostali na zasedenem ozemlju. Pomemben delež so sestavljali oficirji in pripadniki elitnih enot. V vrstah protagonistov nasilstev je bila občutna tudi prisotnost pripadnikov raznih italijanskih policijskih enot, predvsem karabinjerjev (Carabinieri Reali, ki so med vojno imeli vlogo vojaške policije).

je uspelo, ker je lahko računal na podporo velikega kapitala in italijanskih oblasti – generalni civilni komisar za Julijsko krajino Antonio Mosconi¹³ (kasnejši Mussolinijev minister) je odkrito povabil vse patriotske stranke in organizacije, naj se strnejo okoli fašizma, ker je bil edini v stanju uspešno braniti in uveljavljati »italijanstvo« na zasedenih ozemljih. Dokončno se je fašizem dokazal julija 1920 s požigom slovenskega Narodnega doma v Trstu in napadi na številne druge slovenske, hrvaške in delavske ustanove in organizacije. Tako je fašizem na Primorskem postal dominantna politična sila v času, ko se je drugod po Italiji šele začel uveljavljati. V naslednjih letih so fašisti uničili na stotine kulturnih, političnih, gospodarskih, šolskih, medijskih slovenskih, hrvaških in delavskih ustanov in organizacij.

Ko je Mussolini prevzel oblast, je bilo preganjanje uzakonjeno. Jezik je bil dokončno izrinjen iz javnih ustanov in javnega življenja, slovenski tisk prepovedan. Krajevna in osebna imena (in priimke) so poitalijančili. Ob koncu drugega desetletja 20. stoletja je bilo uničeno vse, kar je bilo slovenskega, od šolstva do gospodarstva, od športnih do glasbenih društev ter seveda političnih organizacij. Družbeno, kulturno, mladinsko in športno udejstvovanje je lahko potekalo le v sklopu fašističnih organizacij, v katere so se morali bolj ali manj obvezno vpisati tudi Slovenci.

V dopisih državnih uradov je bilo jasno zapisano, kateri je bil končni cilj take politike: »nacionalna bonifikacija« priključenih pokrajin. To pa je pomenilo, da je bilo treba slovensko kulturno, politično in gospodarsko elito, ki se ni bila pripravljena poitalijančiti, odstraniti iz dežele z izgoni, izselitvijo ali preselitvijo v druge italijanske pokrajine. Ostalo »tu-

13 Antonio Mosconi se je rodil v Vicenzi leta 1866. Po opravljeni diplomii iz prava je stopil v državno službo. Leta 1899 je postal tajnik na ministrstvu za notranje zadeve, leta 1911 pa prefekt. Po prvi svetovni vojni je leta 1919 postal generalni civilni komisar za Julijsko krajino. Leta 1920 je bil imenovan za senatorja (senatorje je v Kraljevini Italiji imenoval kralj). Včlanil se je v fašistično stranko in je bil od leta 1928 do leta 1932 minister za finance. Umrl je v Rimu leta 1955.

jerodno« prebivalstvo, predvsem kmečko, je bilo treba spremeniti v proletariat in se ga vsaj delno znebiti z emigracijo ali premestitvijo v druge italijanske pokrajine in kolonije. Po drugi strani pa naj bi v »odrešene« dežele naselili zanesljive Italijane iz drugih italijanskih pokrajin. Čeprav so krajevni fašistični veljaki od konca tridesetih let prejšnjega stoletja pripravili razne načrte za »končno rešitev slovanskega vprašanja« (v letih vojne so vključevali celo deportacijo vseh »tujerodnih« moških od 16. do 60. leta starosti), fašistična Italija ni imela moči, da bi jih do konca izvedla. To pa ne pomeni, da se ni konkretno angažirala za »nacionalno bonifikacijo« in da ni dosegla v tem smislu pomembnih uspehov. Kmetijske posesti, ki so jih zaradi dolgov zarubili slovenskim in hrvaškim kmetom, je odkupovala ustanova Ente per la rinascita agraria delle Tre Venezie, ki je nato na te kmetije naseljevala italijanske kmetovalce, predvsem iz dežele Veneto. Fašističnega zakona o emigraciji, ki je onemogočal legalno izseljevanje, na Primorskem niso izvajali in so osrednje oblasti celo priporočale odhod »tujerodcev«. Posledica take politike je bila, da se je med obema vojnama iz Primorske in Istre izselilo okoli 100.000 ljudi, v glavnem Slovencev in Hrvatov, vanje pa se je priselilo podobno število Italijanov iz drugih pokrajin savojске kraljevine. Veliko večje pa je bilo število Slovencev in Hrvatov, predvsem v mestih, ki niso zdržali pritiska in so se preprosto odrekli svojemu jeziku in nacionalnosti. V Trstu, kjer je po avstrijskem popisu prebivalstva iz leta 1910 živelo okoli 60.000 Slovencev, je bilo leta 1971 le še nekaj več kot 15.000 ljudi, ki so se ob popisu prebivalstva izjavili za Slovence.

Primorski Slovenci vseh taborov so bili popolnoma nepripravljene na tak razvoj dogodkov. Liberalci in katoliki so se na začetku združili v enotno politično organizacijo in dosegli na prvih volitvah kar lep uspeh. Kaj kmalu pa je prišlo do razcepa in ustanovitve ločenih krščanskosocialne in liberalne politične stranke, od katerih je imela vsaka svojo mrežo stanovskih, gospodarskih, mladinskih in kulturnih društev.